

Лілія СНИГИРЬОВА

ЛІРО-ЕПІЧНИЙ ГЕРОЙ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ІСТОРИЧНИХ ПІСЕНЬ XV — поч. XVIII ст.

У статті здійснено спробу системно розглянути ліро-епічного героя в окремо взятому жанрі — історичній пісні. Простежено генезу творення образу ліро-епічного героя в українських народних історичних піснях XV — поч. XVIII ст.; окреслено основні ознаки народного героя; виокремлено домінуючі типологічні риси, які притаманні ліро-епічному герою в історичних піснях.

Ключові слова: герой, козак, ліро-епічний твір, історична пісня.

© Л. СНИГИРЬОВА, 2012

Важливим аспектом вивчення українського фольклору є питання про героїв. Образ героя вмонтований у силове поле етносоціальної стратифікації, тому він має низку характеристик саме як частина етнічного простору. Крім того, образ героя є цікавим як суто художній образ-символ, з яким пов'язані уявлення нації на часовому відрізку. Аналіз сучасного стану та перспективи дослідження героя-козака в українському народному героїчному епосі потребує його осмислення крізь виміри поетики фольклору, а саме через поетику української народної історичної пісні.

Вітчизняна та світова фольклористика нагромадила значний матеріал щодо аналізу епічного та ліро-епічного образу героя-козака. Від М. Цертелєва, М. Максимовича, І. Срезневського, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Костомарова та інших — до академічних видань і новітніх збірників, виданих у XX—XXI ст. Залишаючись об'єктом акцентованої уваги багатьох учених, наскрізним образом практично всіх героїко-епічних творів, образ героя-козака як фольклорна категорія спеціально не досліджувався в українських народних історичних піснях.

Актуальність цієї теми зумовлена потребою системного розгляду ліро-епічного героя в окремо взятому жанрі. У фольклористиці бракує наукових розвідок із осмислення героя-козака в історичних піснях українського народу.

Метою статті є системне дослідження поетико-стильових концептів героя-козака як одиниці фольклорної художньо-жанрової системи.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: простежити генезу творення образу ліро-епічного героя українських народних історичних пісень XV — поч. XVIII ст.; окреслити основні ознаки народного героя; виокремити домінуючі типологічні риси, які притаманні ліро-епічному герою в історичних піснях.

У ліро-епічному творі персонажі — це герої, які сприймаються як об'єктивна картина життя, умовно-реальна дійсність. Основна функція полягає в тому, щоб бути ініціатором дії, носієм певної зав'язки або перешкоди, тобто таких життєвих обставин, що мотивують початок і подальший розвиток події. Епічний герой починає одержувати ім'я реальної історичної особи, хоча традиційно залишається образом-символом, який має небагато спільних рис зі своїм прототипом або не наділений ними зовсім. Народна пам'ять вибірково, вона зчаста фіксувала відо-

мості про малознані історичні постаті, при цьому забуваючи добре відомих героїв.

Народний герой, як правило, це історична особа, «уславлена своєю боротьбою з іноземними загарбниками або класовими гнобителями, й оспівана у народних піснях. У масовій свідомості образ народного героя уособлює найкращі людські риси. Відповідно з усною традицією, така людина володіє надзвичайною харизмою і користується у співвітчизників незаперечним авторитетом» [8, с. 209].

Найважливіша особливість історичних пісень XV — початку XVIII ст. полягає в тому, що центральним героєм їх може бути не тільки окрема особа, але й певний колектив, це відрізняє їх від билин із гіперболізованими образами богатирів, і від ліричних пісень, де йдеться про долю і переживання героя. Історичні пісні близькі з піснями соціально-побутовими — солдатськими, рекрутськими [14, с. 115].

Засоби творення героїв у історичних піснях зумовлені особливостями їх змісту і форми. У короткій пісні, яка складається, як правило, з одного основного епізоду, немає можливості показати героїв у розвитку. Герої пісень мають ті риси, які були найбільш важливі й реалізовані за певних обставин. В історичних піснях діють як звичайні люди (селяни, козаки, дівчина, хлопець, мати та ін.), так і окремі особи: збірні герої або герої — державні діячі, народні ватажки, які відіграли помітну історичну роль. Співвідношення художнього образу з історичним прототипом не зовсім збігаються. Це М. Костомаров відзначав, що деяких уславлених діячів офіційної історії «народ не знає і, як видно, навіть знати не хоче... Безперечно тільки те, що простий народ малоросійський не є безстороннім щодо своєї історії, але у нього історія не та, котру створили ми, і не та, яка нами визнається!...» [4, с. 345]. Офіційна історія може не фіксувати деякі постаті, які ми бачимо у народній історії, або ж за традицією замінюються одні імена іншими. Прикладами можуть бути пісні про Супруна, Сірка, Палія. М. Костомаров звернув увагу на те, що в офіційних джерелах ім'я Супруна відсутнє, тому «...під іменем Супруна... могло заховатися ім'я, відоме в історичних творах та офіційних документах зовсім інакше» [5, с. 106]. Справжнє прізвище Івана Сірка «...невідоме, а у фольклор, як і в історію, він увійшов під січовим

ім'ям, яке до того ж мало знаковий характер. Далеко не всі знають, що справжнє прізвище уславленого Семена Палія — Гурко. У свідомості нащадків, як і того покоління, що складало про нього пісні та перекази, він лише Палій, Попельник» [7, с. 51]. Ці герої сприймаються як опоетизовані символи козацької доблесті. Образ Івана Сірка сформувався під впливом міфологічних уявлень про воїнів-вовків. Слово-епітет «сірома», «сіромаха» застосовували як до вовка, так і до козаків. Образ Семена Палія має архаїчні елементи. «Палій» — вогненне походження. За народними уявленнями, вогонь — одна зі стихій світотворення, яка може виступати у різних його втіленнях, як, скажімо, попелі. Семен Палій виступає вже пізнім аналогом образу воїна-перевертня. Воїн-звір, воїн-характерник з прадавніх часів були традиційними і добре знаними персонажами українського фольклору.

Герої пісень інколи мають конкретні історичні імена, прізвища. Вказується його чин, належність до певного класу, групи, спільноти. У деяких випадках історичні герої є персонажами тих подій, в яких вони справді брали участь. Та «улюблені герої — Супрун, Нечай, Морозенко — хоч могли мати реальні прототипи і придбати ім'я якоїсь історичної особи, але встановити відповідність образів та відомих з історичних джерел осіб практично неможливо» [7, с. 51]. У пісні «Чи не той то хміль» герой (Хмельницький) відчуває за собою велику силу, дану йому єдністю епічного соціуму та рідної землі в екстремальних умовах — тоді, коли постає необхідність цю єдність захищати. Цілковито історичний персонаж органічно вплітається у канву епічних правил і набуває вигляду, типового для епічного героя: «Не пий, Хмельницький, дуже Золотої Води, — // Їде ляхів сорок тисяч // Хорошої вроди». «А я ляхів не боюся // І гадки не маю — // За собою великою // Потугу я знаю...» [2, с. 182]. Елементи гіперболізації сили (потуги) Богдана Хмельницького та війська козаків мають епічний характер. Подібні риси народного керівника можна побачити в інших епічних героїв, і для історика, напр., це може стати свідченням популярності державної особи у народному середовищі, а для фольклориста ж не так важливо, до якої міри факти мають історичну достовірність, головне у цьому випадку полягає у ви-

значенні — наскільки конструктивною чи деструктивною є позиція героя щодо епічного соціуму.

Однією з найбільш поширених пісень, пов'язаних з конкретною особою, можна вважати «Пісню про Байду». Навколо неї точилися дискусії, висловлювалися думки як щодо часу її виникнення, так і щодо її головного героя. І. Франко писав: «...Можемо вважати майже певним, що вже в першій половині XVI в. була заложена на Україні пісня про Байду на основі місцевої традиції...». В XVII ст. польські історики цю пісню почали «прикладати до Вишневецького» [цит. за: 9, с. 8]. Народ по-своєму витлумачив деякі історичні події, переосмислив окремі факти. За свідченням сучасників, Д. Вишневецький потрапив у полон до турків у 1564 р. і з наказу султана Селіма II був відданий на люту страту: його було скинуто з високої башти на залізні гаки, вставлені в її стіни. Сучасник сприймає слово «Байда» як власну назву, додаючи її до прізвища Вишневецький. Для тієї доби було звичним явище, коли народ називав окремих героїв по-своєму, даючи їм влучні прізвиська. Однак в українській мові є загальна назва «байда», яка ще наприкінці XIX ст. вживалася на позначення гультая або людини безпечної, тобто такої, яка не відчуває ніякої загрози. Народні співці, узагальнюючи величезний фактичний матеріал героїзму народу, виткали художній образ легендарного Байди. Цар турецький пропонує Байді зраду, кличе «бути йому лицарем вірнесеньким», за це пропонує багатство, пошану і свою дочку. Та Байда відкидає пропозиції царя: «його віра проклятая, його царівночка поганая». Навіть мучачись, Байда продовжує боротися — убиває царя, царицю та їх доньку. Це убивство має символічний зміст, утверджує почуття патріотизму, бо є смертним вироком зраді і тим, хто її пропонує. Народ надав Байді надзвичайних, нелюдських якостей. Гіперболізація виявляється не в тому, що герой, почеплений ребром за гак, живе кілька днів, ми з літописів знаємо про це покарання, коли козаки кілька днів мучились на тих гаках не вмираючи. Перебільшенням є убивство царської родини однією стрілою. Перебільшення можливостей героя підкреслює його моральну перевагу над супротивником, його велику силу волі і ненависть до ворога. Цим компенсується відсутність у пісні опису зовнішності героя. Історична постать князя Дмитра Вишневецького перетворилася

на легендарного пісенного персонажа — козака Байду, який, нехтуючи пропонуваними ворогом благами, йде на вірну смерть і виявляє при цьому найвищі козацькі чесноти: зневагу до розкішного життя, купленого зрадою, відданість православної християнській вірі, стійкість до фізичних мук, незламність перед ворогами і жагу боротьби навіть перед смертю. Саме ці риси в образі Байди забезпечили пісні довготривале життя у фольклорі.

Індивідуальні риси прототипів рідко можна побачити у героях пісень. Народ створював героїв, домислюючи і вигадуючи їхні риси за своїм уявленням, відповідно змінюються й біографічні факти. Ознайомлення з героєм починається майже на початку пісні, названо його ім'я, сказано хто він, в яких обставинах перебуває. Якщо герой вводиться у ході дії, то про нього теж повідомляються певні свідчення. Яскравим прикладом може бути пісня «Ой на горі да жінці жнуть», де описуються події та історичні діячі, які не зовсім відповідають реальності. «З приводу часу виникнення пісні, подій, у ній змальованих, історичного типажу існує кілька версій. Так, історик І. Каманін пов'язував її з хотинським походом козаків 1621 р. під булавою П. Сагайдачного. Він поділяв думку І. Срезневського, що в пісні йдеться про гетьмана реєстрових козаків з 1625 по 1628 р. Михайла Дорошенка, який брав участь у численних морських і сухопутних військових виправах козаків, у селянсько-козацькому повстанні 1625 р. проти польської шляхти, або Петра Конашевича Сагайдачного (? — 1622) — гетьмана реєстрових козаків... Інші дослідники під названими іменами розуміють Григорія Сагайдачного, який в 1687 р. підняв повстання проти Мазепи, та гетьмана Михайла Дорошенка — діда гетьмана Петра» [9, с. 15]. Б. Грінченко зазначав, що у пісні під цими особами не можна вбачати згаданих історичних діячів, оскільки П. Сагайдачний помер 1622 р., а Дорошенко — 1698 р., тобто через 76 років після першого. Коли вмирав Сагайдачний, ще не народився Дорошенко, отже, ніяк вони не могли брати участь в одному поході [1, с. 44—71]. Народна свідомість хоч і не донесла до нас точного часу подій, хронологічної послідовності, допустила зсув подій у часі, перейменувала історичних осіб, та пам'ять донесла образи героїв, які боролися за визволення народу. В історичних піснях передано емоційне враження, по-

етичне осмислення тих чи тих подій, людських чинників. В. Соколова спостерегла, що народному пізнанню було характерне прагнення до повної ідеалізації навіть тих героїв, прототипами яких були заздалегідь «неідеальні» люди [13].

Сагайдачний тримав військо залізною рукою й був швидкий на розправу з непокірними. До того ж, він нерідко нехтував інтересами козацьких низів. Все це вкупі навряд чи могло викликати у козаків почуття сліпого обожнювання свого ватажка. Тому невдоволення народу вилилося у пісні, в якій ім'я гетьмана має нотки негативного. В іншому варіанті пісні військо виступає на чолі з трьома «гетьманами» — Сагайдачним, Дорошенком, Дрозденком. Звертає увагу, що смисловий ряд гетьманської влади у пісні дуже чіткий: кожна персоналія є гетьманом. Таке поєднання у пісні переконує, що в ній набули художнього узагальнення постаті історичних діячів, які стали прототипами головних героїв твору. Крім того, різні факти з життя перерахованих представників козацької старшини виявилися накладеними на одну часову вісь. Ні кошовий Г. Сагайдачний, ні полковник В. Дрозденко гетьманами ніколи не були (гетьман П. Сагайдачний, як ми уже попередньо вказували, діяв раніше). Зведені до купи гетьмани у цій пісні насправді не могли провадити одне військо, оскільки над ним міг бути тільки один гетьман. Таким чином, не можна вбачати у пісенному сюжеті документальну розповідь про якийсь конкретний епізод з історичного життя українського козацтва XVII ст.

Деяко інша картина простежується в пісні про страту Сулими і Павлюка. У пісні нехтуються обставини службової кар'єри в козацькому війську Сулими і Павлюка — їх названо тільки по імені, хоча свого часу вони були проголошені гетьманами нереєстрових козаків [12, с. 120]. Але у переважності випадків гетьманський статус передається точно щодо Богдана Хмельницького.

В історичних піснях помітний зв'язок етносу з авторитетним лідером. Наявність влади робить етнос незалежним та організованим. Діяльність та сама доля лідера нерозривно пов'язані з існуванням епічного соціуму. Лідер примножує славу народу, захищає його. Активний лідер вважався недоторканим, а полон, вбивство лідера засуджувалося та каралося. Прикладом є Хмельницький, який у боротьбі проти

ворога завжди спирався на народну масу, був із нею тісно пов'язаний, виступив як її організатор: «Знає Корсунь і Пилява, // Знають Жовті Води, // Як водив своє козацтво Богдан у походи» [2, с. 240].

Близькість народу і лідера яскраво відтворено у пісні «Та ой як крикнув же та козак Сірко». У пісні Сірко закликає козаченьків взятися за зброю: «Ой як крикне наш отаман та й до козаченьків: // «Не журіться, запорожці, друзі молоденькі! // Ой годі ж вам турбуватись, годі, пани-брати, // А беріте в руки списи, рушайте гармати». // То ж не вітер в полі грає, не орел витає — // Ото ж Сірко з товариством по степу літає» [2, с. 269]. Мотив схвалення героїчних вчинків лідера проходить через усі історичні пісні визвольної боротьби.

Будучи історично правдивою й об'єктивною, пісня не ухиляється від змалювання постатей ватажків і в надзвичайно тяжких критичних моментах визвольної війни — таких, як Берестецька битва, Білоцерківське замирення і тощо. Образ Хмельницького в піснях про Берестецьку битву оповитий сумним, елегійним, але не песимістичним настроєм. Віра у свого керівника залишається у народі, але водночас у іншій пісні народ виявляє критичне ставлення до нього. Народ прославляє не сліпо, він вітає те, що служить його інтересам, а що ні — те він готовий різко засудити. У піснях про Хмельницького «панство» — безлика маса, яка покірливо погоджується з усіма рішеннями царя про долю рідної землі, що суперечать прийнятим моральним нормам, і переклала всю відповідальність на плечі епічного героя [11]. Хмельницький — «діяльний» правитель, він сам очолює походи, перемагає в поєдинках, його любить козацька спільнота: «Ой Богдане, батьку Хмелю, // Славний наш гетьмане! ... // Попереду грізний батько // Конем виграє» [2, с. 240]. Для характеристики пісенного епічного співництва показово, що лідер — діяльний правитель, здатний забезпечити захист своєї землі і народу. У самому образі Богдана проглядаються риси епічного «батька», доленосної єдності «народ-земля». Образ Б. Хмельницького наділений найкращими рисами народного героя — відданістю визвольній боротьбі й особистою відвагою.

«Свій» соціум у піснях завжди розуміється як сильне суспільство. «Свій» соціум з'являється в двох основних вимірах: внутрішньому (відносини, стосун-

ки, конфлікти у самому соціумі) та зовнішньому (відносини, стосунки, конфлікти у ворожому світі). «Чужий» світ, як правило, представлений або одиничними персонажами, або деякою безособовою масою. Не менше значення для характеристики соціуму має зіставлення категорій «свого» і «чужого». Герої пісень призначені для того, щоб забезпечити благополуччя «свого» соціуму, захищаючи свою землю від ворогів. Герої українських історичних пісень — майже завжди козаки, здебільшого — козацькі ватажки з «типізованими» іменами, або ж напівлегендарні історичні козацькі лідери з реальними (часто дещо зміненими) іменами, але сильно міфологізованими образами.

Як пише І. Павленко, «ми» на означення колективу часто зустрічається як у піснях про Запорозжя як колективного діяча, так і у творах про січових улюбленців... Відчуття єдності спільноти, реалізоване в займеннику «ми», виявляється у творах про події XVIII ст.» [7, с. 46]. Наприклад: «Гей, та ми думали, та ми ж думали, // Що то орли та із Січі вилітали. // Та ми ж думали, ой та ми ж думали, Та що сизий орел по степу літає» [2, с. 268]; або «...А ми в Криму бували, // Ми там диво видали» [2, с. 347]. Історичні пісні, де герой «ми», передають менш трансформовану інформацію про минуле, бо для героя та виконавця твору час зливається, тоді як при віддаленні героя та виконавця відповідно віддаляється і час. Для історичної пісенності характерна заміна «ми» на «козаки» або «славні запорожці», «наше славне Запорозжя» та ін., оскільки виконавець не є вже учасником події або її свідком, між ним і героєм існує хронологічна відстань, його пам'ять уже не збігається з тим, що закладено у творі, тому і з'являється текстуальна відстань, яке виявляється не лише у лексичній зміні, але й у ставленні до героїв, історичних подій та їх результатів [7, с. 49—50].

Якщо центром пісні є колективний герой, то визначається, який це колектив (в основному в українських історичних піснях — це козаки), крім того, точно визначається і ворог (татари, турки, ляхи). І тільки у центральному епізоді розкриваються герої. Основний прийом їх характеристики — показ у дії, у боротьбі або ж у стражданнях. Критерієм для їх оцінки є їхні вчинки, поведінка у складних ситуаціях. Інколи образи окремих історичних осіб і колективу доповнюють один одного. Народна оцінка до-

повнює образ історичного або збірного героя. Взаємовідносини між дійовими особами історичних пісень різноманітні та складні, бо вони підказувалися самим життям і відображали реально існуючі соціальні і національні відношення і зв'язки.

Складні й суперечливі взаємовідношення народу з ворогами. У сутичках з ворогом яскраво вимальовується образ народного героя, при цьому виявляються найкращі лицарські якості народного характеру — сміливість, стійкість, віра у перемогу: «Хочуть тебе, Перебийносе, та ляшеньки вбити»; «Ой я ж ляхів, вражих жидів, я їх не боюся, // Бо я з ними ще по-лицарськи поб'юся» [2, с. 191].

Герой-козак і кінь нероздільні й мають відповідати один одному: козак розуміє його поведінку, дивиться на нього. Козацький кінь, подібний до казкового чи билинного богатирського чарівного коня, що «з'їв трави три милі, випив води пів-Дунаю», набуває ознак реальної тварини. Хоча елементи надзвичайного ще є: кінь говорить людським голосом. Кінь постає незмінним супутником героя, відданим товаришем у битвах, військових походах, допомагаючи долати ворога й здобувати славу. Можливості коня є органічною частиною козацької сили. Він показує свої здібності лише у єдності з господарем. Кінь виявляє не тільки фізичні якості і військово-уміння, а й мудрість, наділений мовою і даром передбачення, попереджає господаря про майбутні небезпеки, про біду, сповіщає близьких про те, що сталося з козаком і т. і. «Ой батьку наш, отамане, що маєм робити? // Без коней ми, наче орли, що в степу підбиті» [2, с. 269], — уривок із пісні підтверджує, що козак не міг себе уявити без коня.

Наступна складова героя-козака — це його зброя. У піснях козак обов'язково виступає у бою зі зброєю: «Ей, поїхав Коцюба¹ до бою з ляхами, // Та й взяв собі самопал і лук зу стрілами. // Казав собі коня дати // Військового вороного, // І шаблю з дідою², // Фляшку з горівкою» [Цит. за: 16, с. 272]. На відміну від билин, казок, де зброя наділена чарівними властивостями, в історичних піснях вона стає силою лише в руках героя: «Ой дорвав козак Нечай до тугого лука, Обернеться назад себе — а вже повно трупа» [2, с. 202]. Вона реальна, різноманітна: це холодна і вогнепальна

¹ І. Франко зазначає, що це пісня про Кочубея [15, с. 272].

² Діда — польське «dzida» — спис.

зброя: *шабля, меч, лук, стріли, пістолі, самопали, гармати, ружжя*. Шабля була одним із різновидів зброї, якою козаки боронили свій рідний край і християнську віру. Вона є символом непідвладної козацької верстви. У XV—XVIII ст. шабля взяла на себе не лише специфічні військові функції меча, але і його стародавню сакральну символіку. Д. Яворницький стверджував, що як істинний лицар запорожець надавав перевагу шаблі перед будь-якою іншою зброєю, особливо рушницею, характеризуючи її як «чесна зброя». Як «чесну зброю» її слід було застосовувати проти чесних воїнів, а супроти такого бусурманського народу, як татари, і діяти треба «не шаблями, а нагаями» [17, с. 218].

Образи героїв розкриваються і у їхніх власних висловлюваннях, які підкріплюються діями. У діалогах розкривається мотив вчинків героїв, мета, до якої вони прагнуть. Буває, що останні слова героя підкреслюють ідею пісні: «Ой як кинувсь лях до лука, // А козак до дрюка: // «Бережися, вражий ляше, — // З душею розлука!» [2, с. 337].

У піснях, не пов'язаних з конкретними фактами, можуть розкриватися душевний стан, почуття, переживання персонажа: «Не жур мене, стара нене, // Бо я журбу і сам знаю; // До Дунаю приїжджаю, // З кониченька не вставаю, // В піхву шаблю не ховаю, // Все з Дунаєм розмовляю: // «Чом ти, Дунай, став так смутен, // Став так смутен, каламутен?» [2, с. 72].

Психологічний стан героя інколи показується засобами опису його зовнішності, костюма. Портретної характеристики героїв у історичних піснях як такого немає: «Ох, у лісі, в лісі фавор кучерявиї... // Хорош Янко хлопець, хорош чорньавиї... // Хорошї, чорньавиї, на личко більавиї» [10, с. 73]. Помічені окремі риси основного образу, але це не характерні індивідуальні риси того чи того історичного діяча, а загальні, типові для історичного героя: *чорні очі, чорнобривий, білі руки, тіло, пальці, ніжки, чорні очі, жовта коса, чорненькі кучері*. Ці окремі деталі надаються не для того, щоб відтворити зовнішність персонажа, а для того, щоб розкрити його внутрішній стан. Так, у пісні «Коли турки воювали» зазначено, що у полонянок чорні очі білий світ не виділи, ніжки біленькі у крові, коса жовта розтріпана. Вони страждають, плачуть, але їм нікому допомогти. Коли Морозенко потрапив у полон, то це пере-

дано через зорові образи: «Та схилив же головоньку // Сиву коню на гриву, // Та розпустив чорні кудрі // Сиву коню до копиту» [2, с. 250].

За допомогою окремих незначних штрихів, рухів передано гнів, хвилювання, жах, сум та ін.: «В Туреччині та й на брамі кам'яній // Там сиділи два братчики молодії. // Оден спер сі на поруча, задумався, // Дрібненькими сльозоньками оплакався» [2, с. 101]; «Ой тужу я, тужу, // Бо в лихого пана служу» [2, с. 139]; «Попереду грізний батько // Конем виграє» [2, с. 240].

Інколи одна деталь тонко передає психологічний стан героя: «Морозенку назад руки як стали в'язати, // То став тоді Морозенко із жалю казати: // «Не лай мене, матусенько, грізними словами, // Схаменешся, обіллешся гіркими сльозами. // В'язи, вражий татарюго, назад руки стуга, // Буде на вас козацькая велика потуга. // Ой як піду в чисте поле на Савур-могилу // Та погляну, подивлюся на свою Вкраїну» [2, с. 266]. У більшості випадків це загальні формули, які використовуються у різних піснях для передачі аналогічних переживань.

Елементи одягу, як і опис зовнішності, з'являються, коли мають значення для характеристики основних персонажів. Прикладом може бути опис костюма: *червона китайка, чорний оксамит, голубий жупан, чорні соболи, дорогі шати*: «А в нашого отамана // Учинився жаль: // Скинув з себе голубий жупан // Та й намет нап'яв» [2, с. 167]. Цей уривок показує турботливого ватажка, який віддав свій одяг козакам. Одяг також слугує для виділення героя: «Ой Богдане, Богдане, запорізький гетьмане, // Да чому ж в чорнім ходиш да в чорнім оксамиті?» [2, с. 124]. Це мотивує розвиток сюжету і дає можливість поглибити психологічну характеристику у пісні. Хмельницький горює за старою ненькою, за миленькою. Крім того, дорогий красивий одяг в історичних піснях виступає для возвеличення героя: «Гей, щоб наша червона китайка, // Гей, гей, не злиняла, // Та щоб наша козацькая слава, // Гей, гей не пропала! [2, с. 179]; «Ой дай же нам, наша цариця, // Та й двойное жалування // І ще й красну одягу: // Тоді можем знати, можем розсікати // Та й Семена Палія, Ой Семена, Семена Палія — // Превеликого лицаря» [2, с. 330]. Українські козаки полюбили червоний колір у одязі і військовому спорядженні. Невипадково в піснях козацьке військо по-

рівнюється з квітучим, червоним маком. Ритуальна, символічна сповненість червоної барви виявляється як колористика професійного стану українського козацтва. Однак опис героя і одягу рідко зустрічається в історичних піснях. Хоча історична пісня прагне до точності, та вилучається докладний опис, а увага зосереджується на основній дії.

Для характеристики героя використовуються й порівняння, які сприяють глибшому зображенню героя, показують ставлення до героя, характеризують дії і стан персонажів. Наприклад, дуже часто зустрічається порівняння героя з соколом, орлом, явором, дубом. Сила героя інколи гіперболізується за допомогою порівнянь: «Ой не вспішився а пан Перебийніс // А на коника сісти, // А вже ж зачав а хлопко малий, // Як капусточку, сікти. // Ой не вспішився а пан Перебийніс // Та й на коника спасти, // А вже ж зачав а хлопко малий // Та як снопки класти» [2, с. 190]. Гіперболізація полягає в перебільшенні існуючого насправді, а не вигаданого, як у казці.

Епітети, які використовуються у історичних піснях для характеристики героя, найчастіше слугують визначенню історичної конкретності, лаконізму, уточнення. Постійні епітети, що характеризують героя, зустрічаються у інших жанрах: *славний козаче, преславний козаче, молоденький (молодесенький) козаче, добрий молодець, славні козаченьки, бравий козак, молодий князь, бідні запорожці*. Одні й ті ж самі епітети можуть однаково оцінювати як позитивних героїв, так і негативних.

Засоби творення героїв допомагають характеризувати їх, але основним критерієм для оцінки героя виступає дія: «Чи не той то хміль, // Що коло тичин в'ється?.. // Ой той то Хмельницький, // Що з ляхами б'ється. // Чи не той то хміль, // Що по ниві грає?.. // Ой той то Хмельницький, // Що ляхів рубає» [2, с. 181]; «Повернувся козак Нечай // На ліве плече, — // А вже з ляхків, вражих синів, // Кров ріками тече» [2, с. 200].

Є й прямі характеристики та оцінки героїв, найчастіше одним або двома словами: «Ой ти, Байдо та славнесенький, // Будь мені лицар та вірнесенький» [2, с. 116]; «Сам, бравий козак, гуляє» [2, с. 186].

Поруч із позитивною конотацією, часто зустрічаються варіанти пісень з негативною оцінкою героїв: «А молоді молодіці старого Хмеля проклинають»

[2, с. 239]; «А вдовички ідуть — сильно ридають. // Ой вони, ідуть, сильно ридають, // Да Хмельницького проклинають» [3, с. 116].

Герой історичних пісень — охоронець ряду побутових традицій, зокрема у сфері сімейного життя: ставлення героя до матері, батька, дружини, сестри, брата зображується як ідеальне: «Я тії турки конем розжену, // Тії татари мечем розсічу. // Свою дівоньку до себе возьму, // До себе возьму, в таночок введу, // Розвеселю я батька й матоньку, // Батька й матоньку, брата й сестроньку, // Брата й сестроньку, всю родиноньку, // Всю родиноньку й свою дівоньку» [2, с. 94]. Останні рядки цієї пісні перегукуються з рядками із весільного обряду.

П. Куліш помітив, що «запорожці свято берегли згадки про своїх «батьків» [6, с. 99]. Культ матері пронизує весь героїчний епос українського народу. Це типовий персонаж, про який потрібно особливо згадати, саме у зв'язку з мораллю і поведінкою героя. Стійко тримає себе козак перед стратою, думаючи про рідних: «Гей ви, козаченьки, чи не були в місті? // Поклоніться матусеньці й нещасній невістці! // Нехай вона, нехай плаче, а вже не виплаче, // Ой над сином, над Нечаєм чорний ворон криче» [2, с. 203]. Мати втілює поняття дому, роду, вона наділена мудрістю і провидінням, саме вона дає мудрі поради синові (доньці), попереджує про очікувані небезпеки, наставляє, судить за неправильні вчинки, напр. «не виїжджай конем поперед війська».

На її долю випадають емоційні переживання, оплакування загиблих дітей, прийняття звісток про поразки та нещастя. Прикладом може стати Морозиха — узагальнений образ української матері-страдниці, котра в усі часи дивувала своєю материнською мужністю: «Не так рідна ріднесенька, // Як матуся старесенька, // Сумуючи, стиха промовляла, // Орла-сина виряджала: // «Мій коханий, гарний сину! // Нехай тебе криє боже, // Рятуй, рятуй рідну Україну, // Тобі боже най допоможе!..» [2, с. 255].

Образ героя також розкривається через сюжети з мотивами смерті. У деяких піснях герой гине, але у зв'язку з цим пісні не навіюють зневіри чи песимізму. Смерть за Україну сприймається як домінанта, що висвітлює сутність героя, виявляючи тенденцію до народного ідеалу. Ідеалізація ж народних борців за волю властива героїчному епосу загалом.

Аналіз текстів дає підставу зробити висновок, що зовнішні характеристики героя, як правило, перебувають у тісному взаємозв'язку з його душевними якостями, але залежать від значущості героя, його ролі й місця у світі епічних уявлень. Чим ближчі характеристики персонажів до конкретних героїв і подій, тим більша схожість героїв зі звичайними людьми. Поведінка, характер, загальний параметральний набір фольклорного концепту і визначає ставлення до них народу. У кожній конкретній ситуації герой виявляється по-різному — залежно від художнього часу фольклорного тексту, від часу історичного та часу появи твору.

За народними уявленнями герой повинен мати такі ознаки: силу духовну і фізичну; хоробрість; благородство; кмітливість; хитрість; мужність; безстрашність; мудрість; відважність; волелюбність; відповідальність перед народом за прийняті рішення; відданість народові; зробити внесок у процес становлення української державності; національно свідомим; самовіддано служити Батьківщині; здатним вести за собою; ненавидіти ворогів; здатним на жертвність; любити родину.

Сюжети історичних пісень групуються, як правило, навколо стрижневих образів: герой — ворог, герой — рідня, герой — помічник, що мають основне ідейно-тематичне навантаження, окреслюють конфлікт і є сюжето- та жанроутворюючими. В основу конфлікту покладено типову колізію — боротьба з ворогом.

Героям історичних пісень XV — поч. XVIII ст. властиве: усвідомлення себе в етнічному соціумі; усвідомлення зв'язку етносу з певною територією; активна участь у війнах, бойових діях, сутичках; дипломатія; наявність лідера.

Враховуючи зв'язок героїв з конкретними подіями та іменами історичних пісень XV — поч. XVIII ст., можна виділити: героя-страждальця; невідомого героя; видатну постать; героя державного діяча; спільноту козаків.

Отже, майже всі особи, що згадуються в історичних піснях, відомі в реальній історії українців. Однак у самому сюжеті, в зображенні стосунків між ними від реальності залишилося дуже мало. Народна пісня розставила по-своєму персонажів, визначила свій характер їх взаємин, приписавши їм наміри і справи в дусі епічної історії, створила свою концепцію епохи.

Окрім того, у кожній конкретній епічній ситуації, в конкретному епічному творі загалом образ козака виявляється по-різному — залежно від художнього часу фольклорного тексту, від часу історичного та часу появи твору. Герой-козак тотожний із лицарем і має історико-типологічний характер через обумовленість необхідністю захисту рідної землі, віри, спільноти від ворожих зазіхань. За змістовими характеристиками цей образ є своєрідним психологічним типом або поведінковою моделлю, що відображає сторони індивідуального чи колективного буття.

1. Грінченко Б. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного. Записки Українського наукового товариства в Києві / Б. Грінченко. — К., 1908. — Кн. 1. — С. 44—71.
2. Історичні пісні: збірник / упоряд. І. Березовський та ін. ; нотний матеріал упоряд. А. Гуменюк. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 1067 с.
3. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: сборник: в 2-х т. — Т. 1. — К., 1874—1875.
4. Костомаров М.І. Э приводе «Малорусских народных преданий» // Драгоманов М. Етнографічні писання М. Костомарова. — К., 1930. — 353 с.
5. Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества / Н. Костомаров // Русская мысль. — 1880. — Кн. 1—2, 5—6. — С. 106.
6. Кулиш П. Записки о Южной Руси. / П. Кулиш. — К., 1991. — Т. 1. — С. 99.
7. Павленко І. Історичні пісні Запоріжжя: регіональні особливості та шляхи розвитку / І. Павленко. — Запоріжжя : Тандем-У, 2003. — 208 с.
8. Писаренко Ю. Архаїчні витоки образу «народного героя» / Ю. Писаренко // Соціум: альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 2. — С. 209—222.
9. Погребенник Ф. Наша дума, наша пісня: нарис-дослідження / Ф. Погребенник. — К. : Муз. Україна, 1991. — 207 с.
10. Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. — Ч. 1. — Розд. 1. Кінець козацтва / з увагами М. Драгоманова. — Женева, 1883. — 226 с.
11. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні / Д. Ревуцький. — К. ; Харків, 1930. — Кн. II. — № 27. — 280 с.
12. Сас П. Пісні, виспівані у віках / П. Сас // Київська старовина. — 1994. — № 4. — С. 116—121.
13. Соколова В.К. Русские исторические песни XVI века (эпохи Ивана Грозного) / В.К. Соколова // Славянский фольклор: материалы и исследования по исторической народной поэзии славян. — М. : АН СССР, 1951. — С. 20—33.

14. Снігирьова Л.М. Українські народні історичні пісні: поетика тексту монографія / Л.М. Снігирьова. — Сімферополь : Аріал, 2011. — 232 с.
15. Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. — Т. 42. Фольклористичні праці / І. Франко ; редкол. : Є.П. Кирилюк (голова) [та ін]. — К. : Наукова думка, 1986. — С. 300.
16. Франко І. Студії над українськими народними піснями / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: в 50-ти т. — Т. 42. Фольклористичні праці. — К. : Наук. думка. — 1984. — 694 с., іл.
17. Яворницький Д.И. Запорожье в останках старины и преданиях народа / Д.И. Яворницький. — СПб., 1888. — Ч. I. — 294 с. ; Ч. II. — 260 с.

Lilia Snihyriova

LYRIC AND EPIC HERO IN UKRAINIAN
FOLK HISTORICAL SONGS
of XV to the early XVIII cc.

The attempt of systemic consideration a lyric and epic hero in a separately taken genre — historical song — has been presen-

ted by this article. The author has traced the origin and the creation of lyro-epic hero's image in Ukrainian folk historical songs through XV to early XVIII cc. with definition of basic signs as for folk hero and pointing the dominant typological features distinctive in lyric and epic hero of historical songs.

Keywords: hero, cossack, lyro-epic work, historical song.

Лилия Снихирева

ЛИРО-ЭПИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ УКРАИНСКИХ
НАРОДНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕСЕН
XV — нач. XVIII ст.

В статье осуществлена попытка системно рассмотреть лиро-эпического героя в отдельно взятом жанре — исторической песне. Прослежен генезис создания образа лиро-эпического героя в украинских народных исторических песнях XV — нач. XVIII ст.; очерчены основные признаки народного героя; выделены доминантные типологические черты, присущие лиро-эпическому герою исторических песен.

Ключевые слова: герой, козак, лиро-эпическое произведение, историческая песня.